

УДК 911.3

Денисик Б.Г.

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

Процеси і явища в рекреаційних мікроосередках

У статті сформовано визначення «рекреаційний мікроосередок» та розглянути поняття «процес» і «явище», що розвиваються в рекреаційних мікроосередках. На основі досліджень процесів та явищ в рекреаційних мікроосередках Середнього Побужжя – околиці сіл Коло-Михайлівка, Стара Прилука та Флоріанівка Вінницької області, показано їх, переважно, негативний вплив на розвиток сучасних ландшафтів прибережних зон річок та ставків, що зумовлено стихійним рекреаційним освоєнням Середнього Побужжя. У подальшому перспективними є дослідження рекреаційних мікроосередків та процесів, що зумовлюють їх розвиток, для обґрунтування реальних регіональних планів рекреаційного освоєння, зокрема й Середнього Побужжя.

Ключові слова: Середнє Побужжя, рекреація, рекреаційний мікроосередок, процес, явище, оптимізація, перспектива.

Денисик Б.Г. Процессы и явления в рекреационных микроочагах. В статье сформировано определение «рекреационный микроочаг» и рассмотрено понятие «процесс» и «явление», развивающихся в рекреационных микроочагах. На основе исследований процессов и явлений в рекреационных микроочагах Среднего Побужья – окрестности сел Коло-Михайловка, Старая Прилука и Флориановка Винницкой области, показано их, преимущественно, негативное влияние на развитие современных ландшафтов прибрежных зон рек и прудов, что обусловлено стихийным рекреационным освоением Среднего Побужья. В дальнейшем перспективными являются исследования рекреационных микроочагов и процессов, обуславливающих их развитие, для обоснования реальных региональных планов рекреационного освоения, включая Среднее Побужье.

Ключевые слова: Среднее Побужье, рекреация, рекреационный микроочаг, процесс, явление, оптимизация, перспектива.

Denysyk B. Processes and phenomena in recreational microcenters. The article defines the term recreational microcenter and explores the processes and the phenomena that take place within the recreational microcenters. As a result of the research on the recreational microcenters of Middle Pobuzhya (in the close vicinity of the villages of Kolo-Mykhailivka, Stara Pryluka and Florianivka in the Vinnytsya region), the author demonstrates the , mostly, negative impact of the spontaneous recreational development on the current landscapes of the nearby rivers and ponds. The findings demonstrate the importance of the research of recreational microcenters and of the processes that determine their development for the proper regional recreational planning of Middle Pobuzhya.

Keywords: Middle Pobuzhya, recreation, recreational microcenters, process, phenomenon, optimal development, prospects.

Наявність проблеми. Сучасне функціонування ландшафту науковці розглядають як особливу фазу у розвитку ландшафтної сфери Землі [1, 4, 5, 10]. Головна ознака цього розвитку – ландшафтно і екологічно дестабілізовано навколишнє середовище, що характеризується аномально швидкими змінами структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними. У першу чергу зміни проявляються в антропогенних мікроосередках [7, 8]. Індикатором таких змін є процеси та явища, що розвиваються в антропогенних мікроосередках – прояв нових ландшафтних, екосистемних, енергетичних та речовинних зв'язків.

Серед антропогенних чинників, що зумовлюють формування сучасного ландшафту, постійно зростає роль та значення рекреаційних. Вони стимулюють зародження та інтенсивний розвиток рекреаційних мікроосередків, які спостерігаються скрізь, особливо в областях «згустків життя» – прибережних смугах водних комплексів, передгір'ях, в районах зосередження унікальних

натуральних і антропогенних об'єктів тощо. Пізнання процесів, що в них розвиваються є актуальним і перспективним. Враховуючи індикаторне значення процесів в рекреаційних мікроосередках, відкривається шлях до управління станом рекреаційних ландшафтів й, частково, навколишнім середовищем загалом.

Аналіз попередніх досліджень. Активне пізнання антропогенних мікроосередків й, особливо, мікроосередкових процесів, розпочалося лише з другої половини ХХ ст. завдяки низки досліджень під керівництвом професорів Інституту водних проблем при РАСХ В.С. Залетаєва [5, 6, 7] та Н.М. Новікової [12, 14]. Ці дослідження були близькими до пізнання суті рекреаційних мікроосередків та процесів, що розвиваються в них тому, що проводились переважно у прибережних смугах морів та басейнах річкових систем де формування рекреаційних мікроосередків проходить найбільш активно. Важливим вкладом у розвиток теоретичних уявлень про мікроосередкові процеси є праці Е.Г. Коломиц [10, 12] та Н.Н. Мітіної [11], де змодельовано процеси внутрішньо-ландшафтних взаємозв'язків у лісових та водних ландшафтах і на їх основі розглянуто можливі шляхи прогнозування розвитку мікроосередкових процесів. Окремі дослідження присвячені процесам самовідновлення ландшафту у випадку локальних порушень [2, 3, 7, 8, 17], а також розгляду функцій мікроосередкових процесів як механізму саморегуляції та самопідтримки систем елементарного рівня [4, 5, 12]. Цікавими є дослідження, що розкривають методичні прийоми, котрі використовуються в процесі пізнання та оцінки мікроосередкових процесів [4, 7, 8, 11, 12].

Сукупність цих досліджень дає загальну інформацію про різноманіття мікроосередків та процесів, що розвиваються у їх межах, частково про методи пізнання мікроосередкових процесів та шляхи їх оптимізації. Досліджень безпосередньо рекреаційних мікроосередків поки що немає. Лише в окремих публікаціях [3, 4, 9, 15] їх інколи характеризують, однак не виділяють як рекреаційні мікроосередки.

Процеси і явища в ландшафтах загалом вивчали А.А. Григор'єв [3], Г.Е. Гришанков [4], П.Г. Шищенко [22], В.М. Петлін [19], І.І. Дедю [23] та ін. Наведений аналіз показує, що попередні дослідження стосуються, переважно, процесів і явищ в антропогенних мікроосередках загалом; в рекреаційних розглянуто лише частково.

Мета дослідження: проаналізувати розвиток процесів і явищ в рекреаційних мікроосередках як індикаторів функціонування майбутніх рекреаційних ландшафтів.

Результати дослідження. У процесі польових ландшафтознавчих вишукувань зафіксовано значне різноманіття рекреаційних мікроосередків та наявних у них процесів і явищ. Під *рекреаційним мікроосередком розуміємо невеликі (від кількох до сотень м²) території, у яких під впливом рекреації розвиваються процеси і явища, що призводять до зміни структурної організації геокомпонентів та ландшафтних комплексів у їх межах*. Формуються у межах одного або на основі кількох урочищ, місцевостей придатних для рекреації. Діапазон їх широкий – від мікроосередку рибака на березі річки до окремо розташованого курортного комплексу.

Поняття «процес та явище» є загальними філософськими категоріями. Географи та ландшафтознавці їм приділили достатньо уваги [1, 5, 10, 14], оскільки «...географічна оболонка є наслідком геодинамічних процесів, які в

свою чергу є частинами більш складного тривалішого процесу» [1, с. 34].

Процес (від лат. *processus* – проходження вперед), якщо сумувати різні визначення – це спрямований рух певних дій. У процесі рекреаційного освоєння будь-якої території, цей спрямований рух певних дій призводить до послідовної зміни станів різних природних компонентів та утворення нових ландшафтних структур до яких належать рекреаційні мікроосередки, а потім і рекреаційні ландшафти.

Дослідження будь-яких процесів, зокрема й ландшафтних та рекреаційних, неможливі без спостереження, фіксації та аналізу *явищ, що виникають внаслідок активізації певного процесу*. Явище – є результатом дії певних, у наших дослідженнях, рекреаційних процесів. Однак, процес може бути один, а явищ, які утворюються внаслідок його дії – безліч. У філософії поняття явище пов'язують із поняттям «сутності» [4, 23]. Звідси, рекреаційний процес – це послідовна зміна природних явищ, що супроводжуються передачею або обміном речовини, енергії та інформації, які призводять до зміни тих чи інших характеристик станів ландшафту.

За модельний регіон дослідження процесів та явищ у рекреаційних мікроосередках взято Середнє Побужжя. Аналіз природних умов і ресурсів цього регіону дала можливість зробити висновок, що рекреаційні функції тут можуть виконувати майже всі природні (натуральні, натурально-антропогенні та антропогенні) ландшафти [5, 20]. Зараз і у найближчому майбутньому основними районами рекреаційного освоєння Середнього Побужжя є і будуть території міст, містечок і сіл, що приурочені до долин річки Південний Буг та її приток. Зокрема це стосується таких міст як Вінниця і Ладизин, містечок Гнівань, Брацлав, Турбів, Гайсин і Бар, сіл – Медвідка, Стрижавка, Стара Прилука, Стрільчинці, Райгород, Степашки, Ставки та інших, а також трьох рекреаційних зон Хмільницької, Печеро-Сокілецької та Ладизинської. Тут виявлена значна кількість рекреаційних мікроосередків з активним розвитком характерних для них процесів та явищ. Як і раніше, активніше зростає кількість та проходить розвиток рекреаційних мікроосередків, що приурочені до водних і лісових ландшафтних комплексів. Спостерігається також тенденція до поступового рекреаційного освоєння занедбаних сільськогосподарських та промислових об'єктів: тваринницьких ферм на терасах та плакорах – під ранчо для відпочинку і прогулянок на конях у вихідні дні; заводів і фабрик – під пам'ятки індустріальної культури.

Упродовж польових досліджень більше уваги приділялось несприятливим процесам в рекреаційних осередках. У подальшому переважно вони стимулюють або гальмують розвиток рекреаційних ландшафтів. Рекреаційні мікроосередки з несприятливими процесами найактивніше розвиваються на берегах річки Південний Буг та його приток, особливо там, де річище безпосередньо контактує з боровими терасами, а також на побережжях ставків і водосховищ. В результаті стихійного рекреаційного освоєння побережньої зони Південного Бугу в околицях села Коло-Михайлівка Вінницької області, на відріжку берега довжиною 270 м сформувались чотири рекреаційних мікроосередки, кожний з яких займає площу від 0,07 до 0,2 га. У натуральному стані тут берег крутий (60-70°), складений пісками борової тераси, висотою від 1,5 до 3 м, задернований і зарослий вербняком, вільхою, сосною та дубом звичайними. Формування рекреаційних мікроосередків розпочалося з перевантаження рекреантами окремих прибережних ділянок, де був зручний доступ до Південного Бугу. Спочатку витоптування трав'яної, а потім знищення й деревної рослинності, сприяли виникненню тут циркоподібних заглиблень в піщаному березі.

Такі рекреаційні мікроосередки формуються упродовж 2-3 років. По периметру у них виокремлюється уступ висотою до 0,5-1,0 м. На уступі активно розвиваються процеси знищення рослинного й ґрунтового покривів, осипання піску та його перенесення мікроосередком вниз до річки, а також виніс у річище Південного Бугу. Старі сосни і дуби, на брівках рекреаційних мікроосередків, утворюють іноді “п’яний” ліс, або стоять з оголеним корінням. Їх закріплюють, однак такі дерева – потенційна небезпека для рекреантів [7].

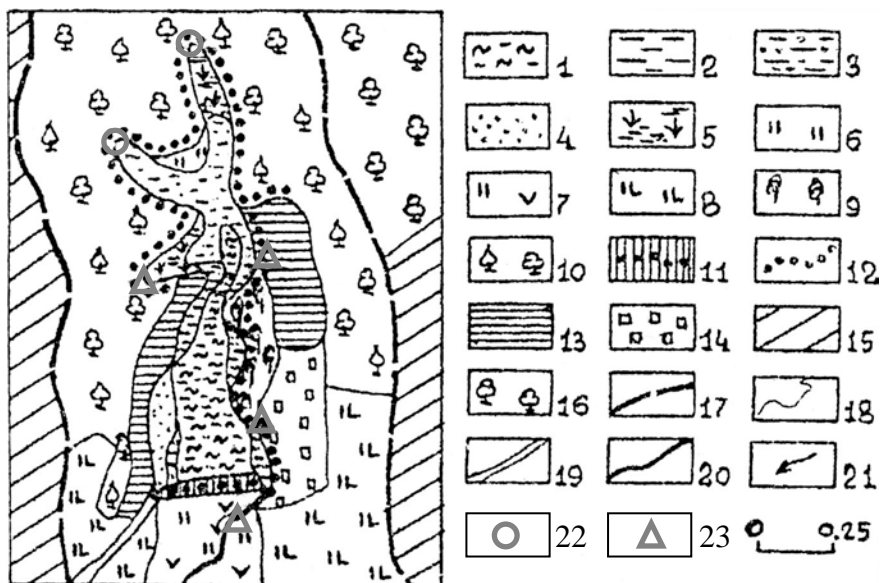
Несприятливі процеси в рекреаційних мікроосередках Середнього Побужжя особливо активно розвиваються в період купальної пори: червень–липень. У зв’язку з тим, що на борових терасах Південного Бугу розташовані табори відпочинку дітей, будинки відпочинку дорослих і санаторії, рекреаційні мікроосередки є місцем їх постійного “пляжування”. За нашими підрахунками, в рекреаційних мікроосередках Південного Бугу в районі с. Коло-Михайлівка, упродовж літа, щоденно відпочиває від 20-30 до 50-60 осіб. В цей час з мікроосередків поступає найбільше піску в річище Південного Бугу, що часто, перегороджуючи його на 20-35%, утворює мілководні пляжі, змінює профіль дна річки та швидкість течії.

Зафіксовано випадки знищення рекреантами рослинного покриву на піщаних дюнах борових терас, що призвело до активізації процесів розвіювання та перенесення піску, формування мікроосередків опустелювання. Такі мікроосередки розвиваються активно також в місцях проведення святкових заходів дітей з таборів відпочинку, де обов’язковими є святкові вогнища (іноді 2-3), розваги тощо [7].

На берегах водосховищ і ставків рекреаційні мікроосередки формуються в середній частині прибережних смуг або біля греблі (дамби); заболочені верхів’я використовуються лише частково для риболовлі та полювання. На Середньому Побужжі рекреаційні мікроосередки іноді формуються в циркоподібних кар’єрах граніту, вирівняні днища котрих безпосередньо контактують з річищем. Один з таких мікроосередків в околицях с. Сабарів є улюбленим місцем відпочинку жителів м. Вінниці. Тут гранітні стінки занедбаного кар’єру висотою до 15-20 м використовуються для тренування зі скелелазання, а днище як своєрідний пляж на березі Сабарівського водосховища р. Південний Буг. В погожі літні дні тут збираються до двох – трьох сотень рекреантів. Навіть при виконанні природоохоронних вимог, на крутих гранітних схилах тут знищується рослинний і ґрунтовий покриви, розвивається лінійна ерозія, осипи, інколи й обвали, в заглибинах дна кар’єру концентрується сміття.

Обстеження території, прилеглої до табору відпочинку дітей в околицях с. Флоріанівка Вінницької області, дало змогу виявити шість мікроосередків, що сформувалися тут під впливом рекреантів: два у прилеглому дубово-ясеневому лісі, три на березі ставка і один на березі річки Десенка. Мікроосередкові процеси тут проходять настільки активно, що навіть упродовж осені, зими і весни вони не стабілізуються. Переважають процеси площинного і лінійного змиву ґрунтів, деградації рослинного покриву та формування смітників.

Просторове розташування та розвиток мікроосередкових процесів, пов’язаних з активним рекреаційним використанням ставка в околицях с. Стара Прилука Вінницької області показано на рис 1. Тут формується чотири рекреаційних мікроосередки і два водних антропогенних. Розвиток процесів в рекреаційних мікроосередках тут зумовлений не лише рекреантами, але й непередуманим будівництвом літніх будинків відпочинку і терасуванням схилів для спортивних площадок та пішохідних доріжок. Безпосередньо із ставком пов’язаний розвиток мікроосередків заболочування у верхів’ях і ерозійного врізу

Рис. 1. Фрагмент картосхеми рекреаційних ландшафтів та рекреаційних мікроосередків натурної ділянки Стара Прилука Вінницької області

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Схилові. Урочища водні: 1 – глибокі (5-7 м) ділянки водойми для плавання на катамаранах, човнах, водних лижах, частково купання; 2 – мілкі (0,5-1,5 м) з піщаним дном ділянки для купання; 3 – мілководні (1,5-4 м) ділянки водойми для рибної ловлі, плавання на човнах, катамаранах; 4 – піщані, інколи затоплювані пляжі; 5 – заболочені, частково зарослі верхів'я водойм для риболовлі, іноді полювання. Лучні. Урочища: 6 – прибережні різнотравно-злакові луки для відпочинку і збору лікарських трав; 7 – покаті лесові схили з лучними ґрунтами під різнотравно-злаковою рослинністю під сінокоси, прогулянки і збір лікарських трав; 8 – круті (12-18°) лісові схили з сірими лісовими ґрунтами під злаково-різнотравною рослинністю для прогулянок підвищеної складності, збору лікарських рослин. Лісові. Урочища: 9 – вирівняні ділянки штучних лесових терас з насадженнями верби плакучої, липи серцелистої, декоративних кущів; 10 – круті (18-22°) лесові схили з сірими лісовими ґрунтами під водоохоронно-рекреаційними ясеневими насадженнями; 11 – висока глиняна дамба з задернованими схилами для оглядових прогулянок; 12 – неширока (до 2 м) піщано-гравійна прогулянкова стежка; 13 – круті (16-18°) лесові схили з нішами і терасами для індивідуальних будинків відпочинку; 14 – частково вирівняний лесовий схил без ґрунтового покриву під господарськими спорудами. Сільськогосподарські ландшафти. Польові. Вододільні: 15 – хвилясті лесові поверхні з темно-сірими ґрунтами під польовими сівозмінами. Лісові антропогенні ландшафти. Похідні. Вододільні: 16 – хвилясті лесові поверхні з сірими ґрунтами під дубово-буковими лісами. Межі: 17 – схилового і вододільного типів місцевостей; 18 – антропогенних урочищ. Інші позначки: 19 – асфальтова дорога; 20 – русло струмка; 21 – напрям течії. Мікроосередки: 22 – відпочинкові; 23 – комплексної рекреації.

ставкових вод за дамбою.

Висновок. Дослідження процесів особливо небажаних, що розвиваються в рекреаційних мікроосередках, мають значну перспективу. З одного боку, мікроосередкові процеси розкривають причини і механізми плінних тенденцій трансформації сучасних ландшафтів на локальному рівні та можливу перспективу їх регіоналізації, а з іншого, – враховуючи їх індикаторне значення можна прогнозувати розвиток або деградацію антропогенних ландшафтів у майбутньому. Усе разом, дасть можливість реальніше розробляти регіональні плани рекреаційного освоєння будь-якого регіону, зокрема і Середнього Побужжя. У подальшому більше уваги потрібно звернути на детальніші дослідження, особливо картування типових рекреаційних мікроосередків та процесів у їх межах, що мають тенденцію у майбутньому перерости в рекреаційні ландшафти.

Література

1. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте / Д.Л. Арманд. – М.: Мысль, 1975. – 287с.
2. Воропай Л.И. Подольское Побужье / Л.И. Воропай, Ф.Е. Петрунь // Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – с. 247-260.
3. Григорьев А.А. Закон интенсивности физико-географического процесса / А.А. Григорьев // Изв. Всесоюз. Геогр. об-ва, 1943. – т.75. – вып. 1. – с.7-15.
4. Гришанков Г.Е. Введение в физическую географию. Предмет и метод / Г.Е. Гришанков. – К.: Знання, 2001. – 249 с.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
6. Денисик Г.І. Рекреаційні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, В.М. Воловик. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. – 218 с.
7. Денисик Г.І. Мікросередкові процеси в антропогенних ландшафтах / Г.І. Денисик, М.О. Шмагельська, Л.І. Стефанков. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – 212 с.
8. Денисик Г.І. Похідні процеси та явища в ландшафтах зон техногенезу / Г.І. Денисик, Г.М. Задорожня. – Вінниця: Віноблдрук, 2013. – 220 с.
9. Залетаев В.С. Структурная организация экотонів в контексте управления / В.С. Залетаев // Экотон в биосфере. – М.: РАСХН, 1997. – С. 11-19.
10. Залетаев В.С. Микроочаговые экологические кризисы как индикаторы трендов изменённой среды / В.С. Залетаев // Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды. – М.: РАСХН, 2000. – С. 8-9.
11. Залетаев В.С. Аридизация и остепнение речных пойм в субгумидном и семиаридном поясах Евразии / В.С. Залетаев, Л.И. Стефанков // Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды. – М.: РАСХН, 2000. – С. 18-25.
12. Ковальчук І.П. Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз / І.П. Ковальчук. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 449 с.
13. Костюшин В.А. Воздействие рекреации на живую среду / І.П. Костюшин. – Київ: Нац. екол. Центр України, 1997. – 42 с.
14. Коломыц Э.Г. Полиморфизм зонально-ландшафтных систем / Э.Г. Коломыц. – Пушкино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1998. – 311 с.
15. Митина Н.Н. Оценка факторов развития микроочаговых процессов при дестабилизации подводных ландшафтов / Н.Н. Митина // Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды. – М.: РАСХН, 2000. – С. 150-171.
16. Микроочаговые процессы – индикаторы дестабилизированной среды / [Под ред. Н.М. Новиковой]. М.: РАСХН, 2000. – 193с.
17. Методи геоекологічних досліджень / [За ред. М.Д. Гродзінського, П.Г. Шищенко]. – Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1999. – 243 с.
18. Новикова Н.М. Природные комплексы побережий крупных водохранилищ степной зоны Европейской части России / Н.М. Новикова, О.Г. Назаренко // Природные комплексы побережий крупных водохранилищ степной зоны Европейской части России. – М.: Ин-т водных проблем РАН, 2012. – С. 21-32.
19. Петлін В.С. Закономірності організації ландшафтних фацій / В.М. Петлін. – Одеса: Маяк, 1998. – 240 с.
20. Середнє Побужжя / [За ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
21. Шмагельська М.О. Специфіка розвитку мікросередкових процесів у ландшафтах техногенного походження / М.О. Шмагельська // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія – Вінниця, 2008. – Вип.15. – С. 66-72.
22. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география / П.Г. Шищенко. – К.: Вища школа, 1988. – 192 с.
23. Экологический энциклопедический словарь: свыше 8 тыс. Терминов / И.И. Дедю. – К.: Глав. ред. МСЭ. – 408 с.
24. The mosaic – cycle of ecosystem. Ed. H. Remmert. Ecological studies Analysis and synthesis. V. 85. 1991. – 168 p.

Подано до редакції 19.05.2014

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич